

СПЕЦІАЛЬНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗОНИ ЯК ОБ'ЄКТ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Мета. Розкрити сутність поняття та особливості спеціальних економічних зон з позицій суспільно-географічного підходу. Обґрунтувати значення суспільної географії у дослідженні спеціальних економічних зон.

Методика роботи охоплювала використання таких методів як аналіз і синтез, а також методу систематизації. В ході дослідження було проаналізовано декілька теоретичних підходів до вивчення спеціальних економічних зон.

Результати. Визначено, що спеціальні економічні зони відповідають характерним рисам об'єкту суспільно-географічного дослідження, а також можуть розглядатись в якості географічних місць.

Науковою новизна. Реалізовано спробу систематизувати підходи до вивчення спеціальних економічних зон. Вперше запропоновано застосування теорії географічних місць для пояснення чинників розвитку спеціальних економічних зон.

Практичне значення полягає у застосуванні теорії суспільної географії, зокрема теорії географічних місць до вивчення спеціальних економічних зон, що завдяки використанню інструментарію суспільної географії, сприяє кращому розумінню їх як суспільно-географічних об'єктів та може бути використано в подальших прикладних дослідженнях, зокрема при розробці механізмів їх ефективного використання в якості інструментів територіального розвитку.

Ключові слова: спеціальна економічна зона, суспільна географія, географічне місце, функція місця.

СПЕЦИАЛЬНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЗОНЫ КАК ОБЪЕКТ ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель. Раскрыть сущность понятия и особенности специальных экономических зон с позиций общественно-географического подхода. Обосновать значение общественной географии в исследовании специальных экономических зон.

Методика работы охватывала использования таких методов как анализ и синтез, а также метода систематизации. В ходе исследования было рассмотрено несколько различных подход к изучению специальных экономических зон.

Результаты. Определено, что специальные экономические зоны соответствуют характерным чертам объекта общественно-географического исследования, а также могут рассматриваться в качестве географических мест.

Научная новизна. Реализовано попытку систематизировать подходы к изучению специальных экономических зон. Впервые предложено применение теории географических мест для объяснения факторов развития специальных экономических зон.

Практическое значение заключается в применении теории общественной географии, в том числе теории географических мест, к изучению специальных экономических зон, что благодаря использованию инструментария общественной географии, способствует лучшему пониманию их как общественно-географических объектов и может быть использовано в дальнейших прикладных исследованиях, в частности во время разработки механизма их эффективного использования в качестве инструмента территориального развития.

Ключевые слова: специальная экономическая зона, общественная география, географическое место, функция места.

UDC 911.3:332.122

Kylymchuk Anna Anatoliivna

Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Kyiv, Ukraine, e-mail:elphenok@bigmir.net

SPECIAL ECONOMIC ZONES AS AN OBJECT OF HUMAN GEOGRAPHY ANALYSIS

The purpose of the article is to reveal the essence of the concept and features of special economic zones according to the human geography approach. To highlight the importance of human geography in the special economic zones studying.

Methodology involves usage of such methods as analysis and synthesis, as well as the method of systematization. The different approaches to special economic zones have been analyzed.

Results. It has been determined that the special economic zones correspond to the characteristic features of the human geography objects and can also be regarded as the geographic places.

Scientific novelty. The attempt to systematize the approaches to the special economic zones studying has been accomplished. The implementation of the theory of geographical places to explain special economic zones development has been proposed for the first time.

Practical significance involves the implementation of the human geography theory, the theory of geographical places in particular, to the special economic zones studying. It contributes to a better understanding of special economic zones as the human geography object and can be used for further applied researches and development of mechanism of its effective usage in the territory planning.

Keywords: special economic zone, human geography, geographical place, function of place.

Постановка проблеми. Дослідження особливостей функціонування спеціальних економічних зон (СЕЗ) потребує чіткого визначення основних понять та висвітлення загальної концепції. Незважаючи на те, що спеціальна економічна зона є системним об'єктом дослідження, потенціал суспільної географії у вивченні даної системи залишається недостатньо використаним.

В наукових роботах з даної тематики недостатньо уваги приділяється дослідженням суспільно-географічних зв'язків та відношень, що існують між спеціальними економічними зонами та зовнішнім середовищем, а також особливостям геопросторової будови самих СЕЗ.

Аналіз останніх досліджень. Тематиці економічних та політичних аспектів діяльності спеціальних економічних зон присвячені праці В.І. Пили [5], О.С. Чмир [8], В.Транка, Дж. Маккалума, М. Гуаньмень.

Географічні аспекти розвитку спеціальних економічних зон досліджувались такими вченими як В.П. Максаковський [3], П.Я Бакланов, С.Г. Толкунова [7], М.Д. Стеченко [6], Н.В. Смородинська, А.Г.Пухова, В.Д. Дергачев.

Постановка завдання. Цілями даної статті є розкриття особливостей спеціальних економічних зон як суспільно-географічних об'єктів та визначення ролі суспільної географії в їх дослідженні.

Виклад основного матеріалу. В широкому розумінні спеціальна економічна зона — це виокремлена територія, яка має чітко встановлені межі і представляє собою частину національного економічного простору, на якій діє пільговий режим ведення господарської діяльності та значно обмежений вплив держави на економічні процеси. Термін спеціальна економічна зона охоплює широкий ряд різноманітних зон від вільних торгових та виробничо – експортних зон до промислових парків та вільних портів [5].

В даній роботі СЕЗ розглядається як об'єкт суспільно-географічного дослідження. При геопросторовому баченні спеціальна економічна зона відповідає критеріям територіальності, комплексності та конкретності. Територіальність проявляється в органічній належності СЕЗ до певної території – і на етапі вибору оптимального місця її організації, і під час її безпосереднього функціонування та взаємодії з контактною територією (провінцією, районом). Комплексність є об'єктивним результатом як розвитку структури, так і визначення цілей діяльності СЕЗ. В СЕЗ одночасно поєднуються різні види господарської діяльності людини, що зумовлює формування певних виробничих поєднань, досягнення ефекту економії від масштабу тощо. Водночас, функціонування зон сприяє всебічному розвитку території: при їх впровадженні передбачається розширення промислового виробництва, розвиток інфраструктури як соціальної, так і виробничої, формування оптимальних господарських структур та систем розселення населення, створення кращих умов для життя суспільства, розширення зовнішньоекономічних зв'язків та кооперації, і, зрештою, досягнення сталого розвитку території із впровадженням відтворюючих та екологосберігаючих технологій. Конкретність проявляється у тому, що на діяльність СЕЗ справляють вплив не лише чітко «детерміновані», але й випадкові фактори, специфічні для тієї чи іншої території. Саме тому, конкретний підхід та їх врахування в дослідженні забезпечує об'єктивні результати. Слід зазначити, що в сучасних умовах для СЕЗ як просторового об'єкту притаманний ще один критерій, що характеризується «географічністю», – глобальність. По-перше, ці зони являють собою «вікно», так звану комунікаційну ланку місцевої економіки із глобальним світовим господарством, формуючи і розширюючи її зовнішньоекономічні зв'язки та надаючи можливість виходу на зовнішні ринки. По-друге, що характерно безпосередньо для СЕЗ Китаю, спочатку вони з'являються на нижчих ієрархічних рівнях (локальні, регіональні), трансформуючись згодом у національні та міждержавні і такі, що включені до міжнародного поділу праці. Теж саме стосується і проблем, які виникають під час функціонування СЕЗ: від суто політико-економічних (превалювання

інтересів еліти, лобізм, прояви корупції) до суспільно-географічних (ресурсних проблем та екологічних катастроф), що проявляються локально, але поступово набувають загальнонаціональних та глобальних масштабів.

Спеціальні економічні зони повністю відповідають ознакам об'єкту суспільно-географічного дослідження: СЕЗ впливають на розвиток території та зумовлюють зміни в ландшафтній оболонці, адже за своєю сутністю пов'язані із інтенсифікацією господарської діяльності. Тож вивчення СЕЗ та всебічний аналіз їх діяльності передбачає отримання нового знання про видозміни, що можуть виникнути в результаті господарського освоєння території, а також можливості раціонального використання її природно-ресурсного потенціалу.

З точки зору суспільної географії СЕЗ можна вважати суспільно-географічним комплексом (СГК) – виокремленою на основі суспільно-географічних зв'язків між територією і комплексно-пропорційною структурою матеріально-речовинних і духовних компонентів діяльності людини [4, с. 33]. Для СЕЗ притаманний увесь набір елементів компонентного складу СГК:

- територія з матеріальною базою, що представлена природно-ресурсним потенціалом, та відповідними параметричними характеристиками (площа, конфігурація, протяжність, географічне положення);
- населення у вигляді трудових ресурсів, що можуть проживати як на території СЕЗ формуючи певну систему розселення, так і поза її межами – формуючи таким чином міграційні потоки (маятникові міграції зокрема);
- матеріальне виробництво, що представлене господарською діяльністю людини і має диверсифіковану галузеву структуру.
- інфраструктура (виробнича та соціальна);
- невиробнича сфера, що включає в себе сферу послуг (в першу чергу торгівлю та логістику), адміністративну сферу (управління діяльністю СЕЗ), політичну (реалізація податкової, економічної, регіональної політики) тощо.

Доцільність застосування суспільно-географічного підходу до вивчення спеціальних економічних зон обумовлюється, в першу чергу, нерозривним зв'язком зони із конкретною територією з усією сукупністю властивих їй параметрів (розмірами, конфігурацією), а також особливим географічним положенням та природним потенціалом. Необхідність використання такого підходу підсилюється швидкими темпами зростання кількості СЕЗ в світі. З точки зору суспільної географії процеси поширення спеціальних економічних зон в окремо взятих країнах, зокрема дифузія зон третього покоління й охоплення ними регіонів різного рівня розвитку повинні відповідати принципу територіальності. В світовій практиці найпоширенішою є думка про те, що ключовими факторами розміщення СЕЗ є вигідне географічне положення, наявність інфраструктури, що є вагомою передумовою застосування пільгового податкового режиму. При цьому цілями заснування

спеціальних економічних зон є не лише отримання вищих прибутків від розміщення зон у високорозвинених промислово-торгівельних центрах (т.зв. економічний ефект), але й досягнення певних стандартів соціально-економічного розвитку суспільства. Таким чином, СЕЗ постають в якості рушійної сили регіонального розвитку.

В українській суспільній географії спеціальні економічні зони розглядаються як новітні форми регіонального розвитку продуктивних сил. Зокрема, ряд фахівців із суспільної географії та регіональної економіки, визначають спеціальну економічну зону як один із об'єктів регіональної політики, що поряд з іншими територіальними утвореннями може виступати в якості регіону, в межах якого сформована система суспільних відносин із забезпеченням відтворювальних процесів. В їх баченні СЕЗ – це специфічне регіональне утворення, територія, на якій встановлюється спеціальний режим господарської діяльності для іноземних та вітчизняних підприємств. Таким чином, СЕЗ є елементом перенесення ваги управління соціально-економічними процесами з національного на регіональний рівень, що цілком відповідає загальнодержавному підходу щодо реструктуризації регіонів. [6, с. 232]

На противагу загальноприйнятому економічному підходу, що акцентує увагу на інвестиційно-виробничому потенціалі зон, географія враховує також соціокультурні, цивілізаційні особливості СЕЗ. Останні позиціонуються як інтегруючий просторовий об'єкт, що здатен поєднати полінаціональне населення, вплинути на вирішення міжетнічних та гендерних протистоянь шляхом створення гідних умов життєдіяльності суспільства на окремо взятих територіях.

Однак, поняття спеціальної економічної зони не відповідає цілком географічній дефініції «зони», а більш точно може бути означено поняттям географічне місце, що застосовується в суспільній та політичній географії [9]. По-перше, в СЕЗ виникає відношення об'єктів нової економічної активності до території певного ієрархічного місця. По-друге, поняття СЕЗ передбачає наявність певних процесів (явищ) таких, як господарська діяльність, зосередження трудових ресурсів, зовнішньоторгівельні операції, обробка природних ресурсів, що є характерним для певного географічного місця. При цьому інтенсивність цих процесів може бути різною, що не відповідає одній з умов географічного визначення «зони» щодо однорідності кількісних та якісних критеріїв [1, с. 66]. Однозначність показників зі їх інтенсивністю, яка характерна для географічної зони, в спеціальній економічній зоні проявляється зазвичай лише в юридичному аспекті, коли мова йде про конкретні параметри преференційно-податкового режиму, що є однаковими та сталими для всіх зон одного типу.

Географічне місце – це територіальна одиниця нижчого ієрархічного рівня, в якій починають проявлятися особливості політичної, економічної, екологічної культури, що сформувались в процесі історичного розвитку суспільства в минулому. В порівнянні з системами вищих ієрархічних рівнів,

на рівні географічного місця діяльність людини зосереджена переважно на забезпеченні інтересів суспільства пов'язаних із споживанням – місцевим ринком товарів, послуг, забезпеченістю інфраструктурою, тощо. За суспільно-географічним підходом функція географічного місця – відтворення робочої сили і в цілому «людського капіталу». Географічне місце формується на основі сталої територіальної єдності людей як важливого елемента середовища [2, с. 292].

Спеціальні економічні зони розглядаються в якості інструментів впровадження та переходу до вільних ринкових відносин, що відповідає специфічній функції географічного місця, яка полягає в адаптації суспільства та території до все більш динамічних змін загальнонаціонального та глобального масштабів і насамперед структурної перебудови економіки. До того ж, будучи частиною геопростору СЕЗ несуть в собі і виконують певні «функції місця» [7, с.100], набір яких залежить від першочергового призначення та цілей створення.

За визначенням Володимира Максаковського спеціальна (вільна) економічна зона є новою формою організації виробництва і головна мета її створення полягає саме в більш глибокому включенні національних економік у міжнародний поділ праці [3, С.144].

Тож за суспільно-географічною інтерпретацією СЕЗ – це географічне місце (переважно локального або мезорівня), в якому інтенсифікована господарська діяльність із застосуванням певних стимулів економіко-юридичного характеру (часто із залученням іноземного капіталу), які спрямовані на розвиток конкретної обмеженої території, формування нових її функцій та більш глибокого включення у територіальний та міжнародний поділ праці.

З точки зору, регіональної політики, СЕЗ є продуктом інвестиційного маркетингу конкретної обмеженої території, що виокремлений в результаті всебічного вивчення та оптимального використання її потенціалу з метою збалансування регіонального розвитку та стимулювання зовнішньоекономічної діяльності.

В умовах окремих держав, зокрема Китаю, доцільно говорити про формування точкових «полюсів зростання», що передбачає не лише економічний, але й інноваційний, освітній, технологічний, екологічний розвиток ареалу з спеціальним режимом господарської діяльності й прилеглих територій. Варто відзначити, що специфіка китайської концепції передбачає використання терміну «спеціальна економічна зона» замість більш поширеної в світовій практиці та науковому дискурсі дефініції «вільна економічна зона», що посилює першочергову прив'язку до конкретної території та виконання специфічних, заздалегідь визначених, «функцій місця». Відтак, в залежності від регіону базування СЕЗ можуть виконувати різний набір функцій – від початкового освоєння нових територій та ресурсів до зміни регіональної спеціалізації та розширенні зв'язків із глобальним світовим господарством.

На противагу терміну спеціальна економічна зона поняття вільна економічна зона є більш вужчим за своїм трактуванням та функціональним призначенням. Так, згідно із визначенням, що міститься у Міжнародній конвенції про спрощення і гармонізацією митних процедур (Кіото, 1973) під вільною економічною зоною слід розуміти частину території країни, на якій товари розглядаються як об'єкти, що знаходяться поза межами митної території та не підлягають звичайному митному оформленню та контролю [5]. Тобто чітко простежується її єдина основна функція – економічна, а саме зовнішньоторговельна. Таким чином, ВЕЗ може бути визначена як різновид спеціальної економічної зони. Саме тому, ці два поняття часто ототожнюють і об'єднують терміном «спеціальна (вільна) економічна зона» (СВЕЗ).

В практиці територіального планування існує два підходи до формування спеціальних економічних зон: територіальний та режимний. Перший спрямований на виділення певного ареалу (території), що є частиною національного економічного простору держави та заснування тут особливої системи економіко-правових пільг та стимулів для реалізації інвестиційних проектів. Натомість, режимний підхід не передбачає територіальної цілісності. За цим підходом особливий статус може надаватись окремим підприємствам, господарствам, тобто тут превалює суто юридично-правовий аспект без формування територіального утворення [6].

Слід зазначити, що економісти теж активно застосовують територіальний підхід в теоретичних і прикладних роботах. Наприклад, простежується географічна складова у запропонованому О.С. Чмир визначенні поняття спеціальна вільна економічна зона як просторово обмеженої частини території держави, в межах якої встановлюється особливий режим економічної діяльності для цілеспрямованого розвитку території через задіяння зовнішніх інвестиційних ресурсів та активізації зовнішньоекономічних зв'язків. Автор розглядає географічне положення як ключовий фактор ефективності функціонування будь-якого типу СЕЗ. При цьому враховуються такі суспільно-географічні чинники як транспортна доступність, відстань до ринків збуту, природно-кліматичні умови, наявність трудових та природних ресурсів, існування резервів просторового розвитку, інфраструктурна облаштованість території, характер землекористування, екологічні обмеження [8].

Оскільки, зоноутворення зазвичай відбувається під впливом зовнішніх сил по відношенню до «зонованої» території, одним із важливих завдань є визначення факторів формування та розміщення СЕЗ. Фактори розміщення – сукупність територіальних умов і ресурсів, що визначають раціонально-оптимальну локацію спеціальних економічних зон. Сукупність факторів разом з їх кількісною оцінкою свідчить про ємність території та її потенціал щодо створення СЕЗ [4, с.89]. Загалом, за визначенням Алаєва, фактор – це певна сила або сукупність сил необхідних для здійснення конкретного процесу. В даному випадку такими процесами є диференціація (урізноманітнення типів та видів СЕЗ), концентрація (зосередження різних типів СЕЗ в певних

регіонах), диверсифікація (розширення набору функцій, виконуваних СЕЗ, зокрема, зростання числа видів діяльності та галузей спеціалізації), поляризація (трансформація невеликих міст у полюси росту та технологічні центри в процесі розвитку СЕЗ), інтеграція (об'єднання різних типів СЕЗ в одну комплексну зону), зростання (розширення масштабів діяльності СЕЗ, охоплення більших площ територій, укрупнення СЕЗ) та розвиток (формування складних структур внутрішніх технолого-економічних зв'язків, освоєння та впровадження новітніх технологій в СЕЗ, створення новітніх логістичних, митних, транспортних комплексів).

Висновки. Таким чином, системна задача суспільної географії у дослідженні спеціальних економічних зон полягає, на нашу думку, у вивченні їх просторової організації та чинників, що впливають на неї. При цьому важливе значення має прив'язка до конкретної території та набір функцій місця, яких набувають спеціальні економічні зони в залежності від потреб того чи іншого регіону базування.

Список використаних джерел:

- 1.Алаев Е.Б. Соціально-економічна географія: Понятійно-термінологічний словник. – М., 1983. – 350 с.
- 2.Колосов В. А., Мироненко М. С. Геополітика і політична географія: посібник для вузів. — М.: Аспект Пресс, 2001.— 479 с.
- 3.Максаковський В.П. Географічна картина світу:посібник для вузів.Книга I:Загальна характеристика світу. М.: Дрофа, 2003. — 496 с.
- 4.Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії : Навч. посібник / М. Д. Пістун. — К. : Вища шк., 1996. — 231 с.
- 5.Пила В. І. Особливі територіально-господарські утворення: СЕЗ і ТПР : Навч. посіб. для студ. / В. І. Пила, О. С. Чмир; Київ. держ. торг.-екон. ун-т. - Хмельницький: Поділля, 2000. - 312 с.
- 6.Стеченко Д. М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика.: Навч. посіб. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вікар, 2002. – 374 с.
- 7.Толкунова С.Г. Географічна експертиза різноманітних підходів і аспектів до визначення поняття "вільна економічна зона" // Соціально-економічна географія теорія, методологія і практика викладання. Мат-ли міжнар. науково-практ. конф. Під ред. А.А. Лобжанідзе. - М.: Екон-інформ, 2014. - 318 с.
- 8.Чмир О. С. Вітчизняна практика та світовий досвід СЕЗ і ТПР : [монографія] / О. С. Чмир, В. Г. Панченко, В. І. Пила; ред.: О. С. Чмир. - К. - Д. : Вістка: Постер Принт, 2013. – 252 с.
- 9.Agnew J. A. Place and Politics: The Geographical Mediation of State and Society / A. Agnew. – London : Routledge, 1987. – 267 с.

Список использованных источников:

- 1.Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М., 1983. – 350 с.
- 2.Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география: Учебник для вузов. — М.: Аспект Пресс, 2001.— 479 с.
- 3.Максаковский В.П. Географическая картина мира:учебник для вузов.Книга I:Общая характеристика мира. М.: Дрофа, 2003. — 496 с.
- 4.Пистун Н. Д. Основы теории общественной географии: Науч. учебник / Н. Д. Пистун. — К. : Высшая шк., 1996. — 231 с.

5. Пила В. И. Особенности территориально-хозяйственные образования: СЭЗ и ТПП : Науч. учебник для студ. / В. И. Пила, О. С. Чмыр; Киев. гос. торг.-экон. ун-т. - Хмельницкий: Подолье, 2000. – 312 с.
6. Стеченко Д. М. Размещение продуктивных сил и регионалистика.: Учеб.пос. – 2-е изд., испр. И доп. – К.: Викар, 2002. – 374 с.
7. Толкунова С.Г. Географическая экспертиза разнообразных подходов и аспектов к определению понятия "свободная экономическая зона" // Социально-экономическая география теория, методология и практика преподавания. Мат-лы междунар. научно-практ. конф. Под ред. А.А. Лобжанидзе. – М.: Экон-информ, 2014. – 318 с.
8. Чмыр О. С. Отечественная практика и мировой опыт СЭЗ и ТПП : [монография] / О. С. Чмыр, В. Г. Панченко, В. И. Пила; ред.: О. С. Чмыр. - К. - Д.: Вистка: Постер Принт, 2013. - 252 с.
9. Agnew J. A. Place and Politics: The Geographical Mediation of State and Society / A. Agnew. – London : Routledge, 1987. – 267 с.

References:

1. Alaev E.B. Socio-economic geography: Conceptually-terminological dictionary. - M., 1983. – 350 p.
2. Kolosov V. A., Myronenko N. S. Geopolitics and political geography. – M.: Aspect press, 2001. – 479 p.
3. Maksakovsky V.P. Geographical picture of the world. Book 1. General characteristics of the world. M.: Drofa, 2003. — 496 p.
4. Pystun M. D. Fundamentals of the theory of social geography. — K.: Vyshcha shkola, 1996. — 231 p.
5. Pyla V.I. Special territorial and economic formation: SEZ and TPD / V.I. Pyla, O.S. Chmyr; Kiev. state. org.-ekon. univ. - Khmel'nitsky: Podillia, 2000. - 312 p.
6. Stechenko D. M. Productive forces placement and regionalism. – 2-d ed. – K.: Vikar, 2002. – 374 p.
7. Tolkunova S.H. Geographical expertise of different approaches and aspects to the definition of "free economic zone" // Socio-economic geography theory, methodology and practice of teaching // Materials of the international scientific-practical conference. Ed. by A.A. Lobzhanydze. – M.:Ekon-inform, 2014. – 318 p.
8. Chmyr O.S. Domestic practice and the world experience of SEZ and TPD: [Monograph] / O.S. Chmyr, V.G. Panchenko, V.I Pyla. K - M .: Vistka: Print Poster, 2013. - 252 p.
9. Agnew J. A. Place and Politics: The Geographical Mediation of State and Society / A. Agnew. – London : Routledge, 1987. – 267 p.